۴/ شناخت سند صحیح

گاهی سندهای ذکر شده در نسخ معلق، مضمر، دارای اشاره، یا–به دلیل اشتباه در خواندن، شنیدن[1]یا نوشتن–[2]دارای تحریف و تصحیف است.[3]شناخت سلسله «سند صحیح» روایت، قدم بعدی در مراحل بررسی سندی روایت است.

به مثالهای زیر توجّه فرمایید.

الکافی، ج۱، ص۲۳۸ : «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَجَّالِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ ... ». با توجه به نسخ موجود کافی و شواهد رجالی،[4]ادّعا شده است که سند صحیح «عبدالله الحجال» است.[5]

تهذیب، ج۷، ص۲۷۶ : «الْحُسَیْنُ بْنُ سَعِیدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَدِیدٍ عَنْ جَمِیلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحَدِهِمَا ع ... ». با توجه به سند موجود از روایت در الکافی، ج۵، ص۴۳۱ و شواهد رجالی،[6]ادّعا شده است که سند صحیح «ابن ابی عمیر و علی بن حدید» می باشد.

عدم توجه به این مرحله سبب اشتباهات بسیاری شده است. این اشتباه معمولا ناشی از اعتماد به نقل سند توسط مرحوم شیخ حرّ عاملی در وسائل الشیعه یا چاپهای متداول کتب حدیثی است.

به عنوان مثال در کتاب تهذیب الاصول، ج۳، ص۷۳ آمده است :

- «ما أرسله الصدوق و رواه الشیخ الحرّ فی کتاب القضاء عن محمّد بن علی بن الحسین، قال: قال الصادق –علیه السلام–: «کلّ شیء مطلق حتّی یرد فیه نهی». و إسناد الصدوق متن الحدیث إلیه –علیه السلام– بصورة الجزم و القطع شهادة منه علی صحّة الروایة و صدورها عنه –علیه السلام– فی نظره –قدس سره–، و هذا الإرسال بهذه الصورة، من دون أن یقول: «و عن الصادق» حاكٍ عن وجود قرائن کاشفة عن صحّة الحدیث و معلومیّة صدوره عنده، کما لا یخفی».

حال آن که در «کتاب من لایحضره الفقیه»، ج۱، ص۳۱۷ آمده است : «بِالْخَبَرِ الَّذِی رُوِیَ عَنِ الصَّادِقِ ع أَنَّهُ قَالَ: كُلُّ شَیْءٍ مُطْلَقٌ حَتَّى یَرِدَ فِیهِ نَهْیٌ». مرحوم صدوق با جزم متن حدیث را به امام –علیه الصلاه و السلام– نسبت نداده است.

روش کشف سند صحیح

برای کشف سند صحیح این مراحل باید طیّ شود :

---

[1] مخصوصا در شنیدن حروف با مخرج نزدیک به هم در زبان عربی.

[2] آشنایی با رسم الخطها و توجه به اشتباهات احتمالی در خواندن، شنیدن یا نوشتن در پیمودن صحیح این مرحله موثّر است.

[3] برای شناخت اسباب تحریف و تصحیف ر.ک. غلامعلی، مهدی، سندشناسی، درس هفتم، ص۱۴۶.

[4] ترجمه نشدن عنوان «عبدالله بن الحجال» و عدم روایت از این عنوان در کتب موجود روایی.

[5] الکافی، چاپ دارالحدیث، ج۱، ص۵۹۲، تعلیقه ی شمارهٔ ۵.

[6] عدم اثبات نقل ابن ابی عمیر از علی بن حدید بلکه نقل مستقیم بسیار ابن ابی عمیر از جمیل.

۱/ مراجعه به نسخ مختلف کتاب حدیثی

گام اول، بررسی نسخ مختلف موجود از کتاب حدیثی است که منبع روایت می باشد.

در مورد کتاب شریف «کافی»، الکافی پانزده جلدی چاپ دارالحدیث با نظارت بر نسخ مختلف تهیّه و تنظیم شده است و به نسخ مختلف در پاورقی اشاره گردیده است. شروح کافی، مرآه العقول، بحارالانوار، الوافی،[7] وسائل الشیعه و حتّی کتب فقهی که روایات کافی را نقل کرده اند، می توانند نسخه های مختلف این کتاب تلقّی شوند.

در مورد کتاب شریف «کتاب من لایحضره الفقیه»، نسخ چاپی این کتاب، روضه المتّقین، بحارالانوار، الوافی، وسائل الشیعه و کتب فقهی را می توان نسخ مختلف این کتاب به شمار آورد.

برای یافتن نسخ مختلف کتاب شریف «تهذیب الاحکام»، نسخ چاپی این کتاب، استبصار، بحارالانوار، الوافی، وسائل الشیعه، ملاذ الاخیار[8] و کتب فقهی باید مورد توجّه قرار گیرند.

در مورد کتاب شریف «استبصار» نیز باید از نسخ چاپی این کتاب، تهذیب الاحکام، استقصاء الاعتبار، مناهج الاخیار، کشف الاسرار، بحارالانوار، الوافی، وسائل الشیعه و کتب فقهی استفاده کرد.

با استفاده از پایگاه «جامع الاحادیث» و «نرم افزار جامع الاحادیث، بخش احادیث مشابه» و جستجوی متن روایت می توان به نقلهای متعدّد سند دست یافت.

به عنوان مثال بیان شد در الکافی، ج۱، ص۲۳۸ آمده است : «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَجَّالِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ ... ». امّا در الفصول المهمّۀ، ج۱، ص۴۸۵ در سند روایت «عبدالله الحجال» آمده است. همچنین در کافی چاپ دارالحدیث، ج۱، ص۵۹۲ در سند «عبدالله الحجال» ذکر شده و در پاورقی آمده است : «هکذا فی أکثر النسخ. و فی« ج، ف» و المطبوع:+/« بن».». کشف نسخه صحیح از بین این نسخ منوط به قواعد رجالی است که در ادامه مورد اشاره قرار می گیرد.

همچنین در استبصار، ج۳، ص۹۲ آمده است «الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سَمَاعَةَ عَنِ ابْنِ رِبَاطٍ ...». اما همین روایت در تهذیب، ج۷، ص۹۱ با این سند ذکر شده است : «عَنْهُ [الحسن بن محمد بن سماعه] عَنِ ابْنِ رِبَاطٍ ...».

---

[7] البته اجتهاد مرحوم فیض در نگارش اسناد و عدم التزام به ذکر عین سند موجود در منبع حدیثی به حدی است که اعتماد به آن را به عنوان نسخه بدل مورد تردید قرار می دهد.

[8] این کتاب توسط کتابخانه آیت الله مرعشی –رحمه الله علیه– به چاپ رسیده است که محقق محترم (رجائی، مهدی) در مقدمه آن (ص۴۶) به تصحیح آن با رجوع به منبع اصلی حدیث (نسخ تهذیب) اهتمام ورزیده است. در نتیجه نسخۀ مجزا تلقی شدن بخش های تصحیح شده از منابع اصلی محلّ تامّل است. این نکته در مورد نسخ چاپی دیگر کتب حدیثی و شروح آنها باید مورد توجه قرار گیرد.

۲/ مراجعه به نقل سند در دیگر کتب حدیثی یا در همان کتاب

یک روایت ممکن است در بخش های مختلف یک کتاب یا در کتب مختلف به انحاء گوناگون نقل شده باشد.

کتاب «الکافی» ۱۵ جلدی چاپ دارالحدیث، تلاش کرده است نقلهای مشابه سند در کتب دیگر را در پاورقی مورد اشاره قرار دهد. کتب شریف «الوافی» و «وسائل الشیعه» نیز برخی نقلهای مشابه را بیان می کنند.

جستجوی الفاظ شاخص روایت، بررسی ابواب مرتبط با محل بحث روایت، مراجعه به احادیث مشابه ذکر شده در نرم افزار و سایت جامع الاحادیث، راههای موثری برای یافتن نقلهای مشابه است.

به عنوان مثال بیان شد در تهذیب، ج۷، ص۲۷۶ آمده است : «الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَدِيدٍ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحَدِهِمَا ع ... ». اما سند موجود از روایت در الکافی، ج۵، ص۴۳۱ «ابن ابی عمیر و علی بن حدید» می باشد.

همچنین در تهذیب، ج۱۰، ص۶۲ و استبصار، ج۴، ص۲۴۶ سند «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ ...» ذکر شده است. حال آن که همین روایت در تهذیب، ج۱۰، ص۱۱۶ و استبصار، ج۴، ص۲۲۵ بدین صورت نگاشته شده است : «عَلِيٌّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ ...».

۳/ مراجعه به اسناد مشابه

اسناد مشابه می تواند قرینه برای کشف سند صحیح باشد. به عنوان مثال عنوان «احمد بن عبدالله بن امیه» در الخلاصه، استقصاء الاعتبار، روضه المتقین و خاتمه مستدرک جزو «عدّه» ناقل از «احمد بن محمد بن خالد برقی» در کتاب کافی دانسته شده است؛ در حالی که مرحوم شیخ در فهرست ذیل عنوان «احمد بن محمد برقی» آورده است : « أخبرنا هؤلاء الثلاثة عن الحسن بن حمزة العلوی الطبری قال: حدثنا أحمد بن عبد الله ابن بنت البرقی قال: حدثنا جدی أحمد بن محمد». همچنین در فهرست نجاشی در ترجمه محمد بن خالد برقی آمده است : «حدثنا الحسن بن حمزة الطبری قال: حدثنا أحمد بن عبد الله بن أحمد بن أبی عبد الله محمد بن خالد البرقی، قال: حدثنا أحمد بن أبی عبد الله، عن أبیه بجمیع کتبه». مرحوم صدوق در مشیخه ضمن بیان طریق به محمد بن مسلم ثقفی می نویسد : « عن علیّ بن أحمد بن عبد اللّه ابن أحمد بن أبی عبد اللّه، عن أبیه، عن جدّه أحمد بن أبی عبد اللّه البرقیّ».

این عبارت قرینه بر این است که عنوان «احمد بن عبدالله بن امیه»، تحریف شدهٔ عنوان «احمد بن عبدالله ابن ابنه (پسر پسرِ احمد برقی)» است.[۹]

---

[۹] برای تمرین صحت و سقم عنوان «علی بن محمد بن عبد الله بن أذینة» که جزو «عده» مرحوم کلینی از «احمد بن محمد برقی» در خلاصه علامه آمده است را بررسی کنید.

٤/ رجوع به قواعد و شواهد رجالی

دقّت در سبکهای نگارش اسناد؛ مانند تعلیق، تحویل و اضمار، مراجعه به منابع علم رجال –اعمّ از کتب رجالی و حدیثی– در شناخت راویان، بررسی طبقات راویان[10] توجه به اسباب تحریف در کشف سند صحیح ضروری است.[11]

به عنوان مثال بیان شد در الکافی، ج۱، ص۲۳۸ آمده است : «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَجَّالِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ ... ». اما اولا عنوان «عبدالله بن الحجال» در کتب رجالی ترجمه نشده است و در منابع معتبر روایتی ندارد یا اگر روایت دارد، قرائنی بر تحریف آن سند وجود دارد. شخصی که در کتب رجالی ترجمه شده و راوی شناخته شده ای است، «عبدالله بن محمد الحجال».[12]ثانیا عنوان «عبدالله الحجال» یا «عبدالله بن محمد الحجال» یا «الحجال» یا «ابو محمد الحجال» در احادیث بسیاری مروی عنه «احمد بن محمد» واقع شده است. ثالثا احتمال تحریف «عبدالله بن محمد الحجال» یا «عبدالله الحجال» به «عبدالله بن الحجال» احتمال قریبی است. جمع این نکات ممکن است اطمینان یا حجّت[13]به تصحیف سند موجود در کافی و صحّت سند با عنوان «عبدالله الحجال» را به همراه داشته باشد.

همچنین بیان شد در تهذیب، ج۱۰، ص۶۲ و استبصار، ج۴، ص۲۴۶ سندِ «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ ...» ذکر شده است. اما اولا جز این مورد، نقل مستقیم علی بن ابراهیم از آدم بن اسحاق یافت نشد و در اسانید مشابه، علی بن ابراهیم با واسطهٔ پدرش ابراهیم بن هاشم از آدم بن اسحاق روایت نقل می کند و راوی آدم بن اسحاق، ابراهیم بن هاشم است و ثانیا احتمال سقط «عن ابیه» در نگارش و نسخه برداری، احتمال قریبی است.

بیان شد، مراجعه به منابع علم رجال –اعمّ از کتب رجالی و حدیثی–، بررسی طبقات راویان و توجّه به اسباب تحریف[14]در کشف سند صحیح ضروری است.

---

[10] رجوع به اسناد مشابه یا قرینه راوی و مروی عنه راهی مجزای از «طبقات» نیست و به آن رجوع می کند.

[11] قرائن تحریف : ۱. عدم وجود عنوان در کتب رجالی و حدیثی. ۲. همخوانی نداشتن طبقه شخص با جایگاه او در سند. ۳. شباهت عنوان تحریف شده با عنوان متداول در امثال آن سند. ۴. بعید بودن تعدد دو عنوان متشابه از جهات مختلف با القاب مختلف در زمان واحد و در طبقه واحد و با اسناد واحد، مخصوصا اگر اسامی یا القاب یا اوصاف نادر باشد.

[12] الحجال صفت عبدالله است – نه پدرش (محمد)–.

[13] بر اساس روش عقلاء در این موارد یا انسداد در رجال و حجیت ظنون.

[14] کثرت روایات راوی معین از راوی دیگر، ارتباط شدید و گسترده بین نام دو راوی، غرابت اسم راوی، عادت نساخ به نگارش لفظ «بن» بعد از هر نام، پرش دید از نامی به نام مشابه دیگر و اختصار دو عنوان متوالی از اهمّ اسباب تحریف و تصحیف در اسناد است که موجب سقط و افتادگی بخشی از سند، زیادت در سند یا قلب و جابه جایی در سند شود.

مراجعه به منابع علم رجال به جهت کسب اطلاع از راویان است و برای این هدف باید به منابع اولیه و ثانویه و جوامع رجالی رجوع کرد. همچنین جستجو در منابع حدیثی و طرق ذکر شده در فهرست ها و مشیخه ها می تواند از این جهت سودمند باشد.

برای بررسی طبقات راویان، رجوع به اسناد مشابه، راویان و مروی عنه ها ضروری است. مراجعه به ترجمه خود شخص یا اقوام نزدیک او –مثل پدر یا فرزندش– در کتب رجالی،[۱۵] اخبار و روایاتی که قرائنی برای کشف زمان حیات او دارند، کتاب ترتیب الاسانید از مرحوم بروجردی، بخش «طبقه» در کتاب معجم رجال الحدیث،[۱۶] بخش راوی در قسمت اسناد در نرم افزار درایه النور[۱۷] و جستجو در منابع حدیثی و رجالی از طریق نرم افزارهای رجالی و حدیثی[۱۸] مفید است.

به عنوان مثال مرحوم نجاشی در طریق به جمیل بن صالح می نویسد : «و قد رواه عنه علی بن حدید أخبرنا ابن نوح عن الحسن بن حمزة قال: حدثنا محمد بن جعفر بن بطة عن أحمد بن محمد بن عیسی عن علی بن حدید عن جمیل به». اما علی بن حدید هیچ روایتی از جمیل بن صالح نقل نکرده، بلکه از جمیل بن دراج بسیار روایت دارد. خود نجاشی در مورد «ابن بطه» می نویسد «و فی فهرست ما رواه ابن بطه غلط کثیر». در نتیجه ممکن است گفته شود این مورد از اشتباهات «ابن بطه» بوده است که جمیل بن صالح را با جمیل بن دراج خلط کرده است.[۱۹]

---

[۱۵] در برخی ترجمه ها به زمان حیات، زمان فوت و سن شخص در زمان وفات اشاره شده است.

[۱۶] البته گاهی از نسخ مغلوط در نگارش این بخش کتاب استفاده شده است. در مثال ذکر شده «عبدالله بن الحجال»، متن کتاب بر اساس نسخه مغلوط است (ج۱۰، ص۱۵۶) و ذیل عنوان «عبدالله الحجال» نقل از احمد بن عمر الحلبی مورد اشاره قرار نگرفته است. اضافه بر این که این کتاب تنها مخصوص راویان و طرقی است که در کتب اربعه یا مشیخه الفقیه و تهذیبین مورد اشاره واقع شده باشند.

[۱۷] اجتهاد محققین در تعیین راوی یا مروی عنه و گاهی عدم استفاده از نسخ صحیح در تنظیم این بخش نرم افزار موجب کاهش اعتماد به آن شده است. به عنوان مثال در مروی عنه های «محمد بن یحیی العطار» عناوین «احمد بن محمد» به شکل مطلق همگی بر «احمد بن محمد بن عیسی اشعری» حمل شده اند و احتمال «احمد بن محمد بن خالد برقی» اجتهادا کنار گذاشته شده است. اضافه بر این که بخش اسناد نرم افزار درایه النور به کتب اربعه و روایات وسائل الشیعه ناظر است و نسبت به روایات دیگر حدیثی که در وسائل الشیعه ذکر نشده اند یا مشیخه الفقیه و تهذیبین و طرق ذکر شده در کتب رجالی نظارتی ندارد و راویان و مروی عنه ها در آن موارد را مورد اشاره قرار نمی دهد.

[۱۸] جستجو از طریق نرم افزارها دارای نقص هایی است که اعتماد به آنها را کاهش می دهد.

[۱۹] شبیری زنجانی / نکاح / ج ۶ / ص ۱۹۵۰.